

Το πρόβλημα τού κακού στην ιουδαϊκή αποκαλυπτική γραμματεία

Ελένης Δ. Σουμάνη, Δρ. Θεολογίας

Η ιουδαϊκή αποκαλυπτική γραμματεία συνιστά ιδιαίτερο φιλολογικό είδος, που αναπτύχθηκε στην Παλαιστίνη και τη διασπορά το χρονικό διάστημα από το 200 π.Χ. έως το 100 μ.Χ. Τα έργα που εντάσσονται σε αυτό το είδος χαρακτηρίζονται «αποκαλύψεις», γιατί ισχυρίζονται πως αποκαλύπτουν ουράνια μυστήρια και γεγονότα που αφορούν στο μέλλον. Χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους είναι ότι χρησιμοποιούν συμβολική γλώσσα στην έκθεση του περιεχομένου τους και ότι αποδίδουν τη συγγραφή τους σε κάποια σημαντική μορφή του μακρινού παρελθόντος, είναι δηλαδή ψευδεπίγραφα. Αντανακλούν αντιλήψεις που έχουν την αφετηρία τους στην Παλαιά Διαθήκη, αλλά είναι επεξεργασμένες και αναπτυγμένες. Κάποιες από τις θέσεις αυτές έχουν περάσει και στην Καινή Διαθήκη.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια διατυπώνεται και ο προβληματισμός για την ύπαρξη του κακού στον κόσμο. Ο προβληματισμός γύρω από αυτό το θέμα είναι πολύ έντονος στα ιουδαϊκά αποκαλυπτικά έργα και εκφράζεται σε δύο σκέλη. Καταρχήν, εξετάζεται το πώς προήλθε το κακό στον κόσμο. Ο Θεός, στη σκέψη των αποκαλυπτικών, είναι δημιουργός μόνο του καλού¹. Έτσι, αναζητείται η εξήγηση για την παρουσία του κακού σε μια ανταρσία στους ουρανούς ή στην ανυπακοή του ανθρώπου. Δεύτερον, η ανάπτυξη αυτού του φιλολογικού είδους, που χαρακτηρίζεται από μια τάση για συγκεκριμενοποίηση, ήταν φυσικό να παρουσιάσει το κακό προσωποποιημένο. Αναπτύσσεται, δηλαδή, η θεώρηση για ένα πλήθος δαιμόνων, κακών πνευμάτων και μυθολογικών τεράτων που προκαλούν, διαφθείρουν και οδηγούν στο κακό. Με βάση τα παραπάνω, η εξέταση του θέματος θα γίνει σε δύο ενότητες.

¹ Σύμφωνα με την παλαιδιαθηκική θεώρηση το κακό εντάσσεται στο σχέδιο του Θεού. Ο Θεός το χρησιμοποιεί για να εξυπηρετήσει το σκοπό του. Βλ. σχ. K. Lüthi, *Gott und das Böse: Eine biblisch-theologische und systematische These und Lehre vom Bösen*, Zürich / Stuttgart 1961, σ. 153.

1. Η προέλευση του κακού

α. Η πτώση των αγγέλων

Τα ιουδαϊκά αποκαλυπτικά κείμενα δίνουν τρεις εξηγήσεις για την ύπαρξη του κακού στον κόσμο, που αντανakλούν διαφορετικές παραδόσεις. Η πτώση των αγγέλων είναι η πιο δημοφιλής εξήγηση². Βασίζεται στο κεφ. 6 της Γένεσης, όπου αναφέρεται ότι οι «υιοί του Θεού»³ ήρθαν σε επαφή με τις γυναίκες στη γη⁴. Τα Ιωβηλαία⁵ εξηγούν ότι ο Θεός έστειλε τους αγγέλους του στη γη προκειμένου να διδάξουν τους ανθρώπους και να επικρατήσει δικαιοσύνη⁶. Οι Διαθήκες των δώδεκα Πατριαρχών προτρέπουν τους άνδρες να συγκρατούν τις συζύγους και τις κόρες τους από τον καλλωπισμό και την πορνεία, γιατί με την ωραία εμφάνισή τους αυτές έθελξαν τους εγγήγρους, δηλαδή τους έκπτωτους αγγέλους⁷. Οι εγγήγροι άλλαξαν την τάξη της φύσης τους και εξαιτίας τους ο Θεός έκανε τη γη άκαρπη και ακατοίκητη με τον κατακλυσμό⁸.

Ο Αιθιοπικός Ενώχ επεξεργάζεται τη βιβλική παράδοση⁹. Στις ημέρες του Ιάρεδ¹⁰ διακόσιοι άγγελοι με αρχηγό τον Σεμιαζά¹¹ κατεβαίνουν στην κορυφή του όρους Ερμών και δεσμεύονται να μην εγκαταλείψουν το σχέδιό τους να συννευρθούν με τις κόρες των ανθρώπων. Πραγματοποιούν αυτό το σχέδιο και αποκτούν απογόνους, που είναι γίγαντες ύψους τριών χιλιάδων πηχών¹². Η παρουσία των γιγάντων φέρνει πλήθος ανομιών στη γη¹³. Εκτός από την παράνομη ένωση, η πτώση των αγγέλων συνίσταται και στην αποκάλυψη ακατάλληλων για τους ανθρώπους

² Δ. Καϊμάκη, *Η Ιουδαϊκή Αποκαλυπτική Γραμματεία και η Θεολογία της*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 216.

³ Για τη σημασία του όρου «υιοί του Θεού» βλ. W. Herrmann, “Die Göttersöhne”, ZRGG 12, 1960, σσ. 242-251. G. Cooke, “The sons of (the) God(s)”, ZAW 76, 1964, σσ. 22-47.

⁴ Γεν. 6,1-4.

⁵ Ιωβηλ. 4,15.

⁶ Ο L. Jung παρατηρεί ότι στα Ιωβηλαία οι εγγήγροι δεν αποφασίζουν να συννευρθούν με τις κόρες των ανθρώπων όσο βρίσκονται στον ουρανό, αλλά μόνο όταν κατέρχονται στη γη υποπίπτουν στην αμαρτία. Βλ. σχ. L. Jung, *Fallen Angels in Jewish, Christian and Mohammedan Literature*, New York 1974, σ. 96.

⁷ Διαθ. Ρουβ. 5,6.

⁸ Διαθ. Νεφθ. 3,5.

⁹ Για τους λόγους που οδήγησαν στην ανάπτυξη της βιβλικής διήγησης βλ. G. W. Nickelsburg, “Apocalyptic and Myth in 1 Enoch 6-11”, JBL 96, 1977, σσ. 383-405, όπου συνδέονται με την εξάπλωση του ελληνισμού και D. W. Suter, “Fallen Angel, Fallen Priest. The Problem of Family Purity in 1 Enoch 6-16”, HUCA 50, 1979, σσ. 115-135, όπου αποδίδονται στη διαφθορά της ιεροσύνης.

¹⁰ Ο Σύγκελλος υπολογίζει ότι πρόκειται για το χιλιοστό εκατοστό εβδομηκοστό έτος του κόσμου. Βλ. Συγκέλλου, Α' Ενώχ 7,1.

¹¹ Α' Ενώχ 6,3.

¹² Η αναθεώρηση του Α' Ενώχ από τον Σύγκελλο αναφέρει τις τρεις γενιές αυτής της ένωσης: γίγαντες, ναφλεϊμ, ελιούδ. Βλ. Συγκέλλου, Α' Ενώχ 7,2.

¹³ Α' Ενώχ κεφ. 6 και 7.

διδασκαλιών¹⁴. Οι άγγελοι με αρχηγό τον Αζαήλ ή Αζαζέλ διδάσκουν την κατασκευή όπλων, τον καλλωπισμό, τη μαγεία, την αστρολογία, τα σημεία και την πορεία των ουρανίων σωμάτων¹⁵ και φανερώνουν τα «αιώνια μυστήρια του ουρανού»¹⁶. Ίσως η τελευταία φράση να δηλώνει τη γνώση γενικά, την τεχνική και την εφαρμογή της¹⁷. Με αυτά τα δεδομένα, φαίνεται πως ο πολιτισμός και το κακό κάνουν ταυτόχρονα την εμφάνισή τους στον κόσμο¹⁸.

Οι γίγαντες, που γεννιούνται από τη συνένωση αγγέλων και ανθρώπων, αποτελούν την προσωποποίηση της παράβασης της τάξης και διαπράττουν όλων των ειδών τις αμαρτίες¹⁹. Αναφέρονται ως κακά πνεύματα, που με την παρουσία τους κάνουν το κακό να διεισδύσει παντού και να επηρεάσει τις ψυχές των ανθρώπων και ολόκληρο το σύμπαν²⁰. Κάποια στιγμή οι γίγαντες φτάνουν στο σημείο να εξοντώνουν ο ένας τον άλλον²¹. Όταν πεθαίνουν, κακά πνεύματα εξέρχονται από τα σώματά τους. Αυτά προκαλούν ταραχή, αφανίζουν, καταπιέζουν, καταστρέφουν, προσβάλλουν και πολεμούν. Κατοικούν στη γη σε απομονωμένα μέρη και διαρκώς πεινούν και διψούν. Με τον κατακλυσμό δεν καταστρέφονται, αλλά συνεχίζουν να υποκινούν το κακό ως την τελική κρίση²². Στον Αιθιοπικό Ενώχ φαίνεται να υπάρχει σύγχυση ως προς το τι είναι τα κακά πνεύματα, καθώς αρχικά έτσι χαρακτηρίζονται οι γίγαντες και έπειτα λέγεται ότι τα κακά πνεύματα προέρχονται από τους γίγαντες, όταν αυτοί πεθαίνουν.

Το βιβλίο των Οραμάτων του Ενώχ περιγράφει την πτώση των αγγέλων χρησιμοποιώντας συμβολική γλώσσα²³. Ενώ ο Ενώχ κοιμάται, βλέπει ένα αστέρι, τον Αζαζέλ, να πέφτει από τον ουρανό, να αλλάζει μορφή και να βόσκει μαζί με βόδια. Ακολουθείται από πολλά άλλα αστέρια που κατέρχονται και μεταμορφώνονται σε

¹⁴ Βλ. σχ. P. D. Hanson, "Rebellion in Heaven, Azazel, and Euhemeristic Heroes in 1 Enoch 6-11", JBL 96, 1977, σσ. 195-233. C. A. Newsom, "The Development of 1 Enoch 6-19: Cosmology and Judgment", CBQ 42, 1980, σσ. 313-314 και 316-321.

¹⁵ Α' Ενώχ κεφ. 8. Πρβλ. Α' Ενώχ κεφ. 69.

¹⁶ Α' Ενώχ 9,6.

¹⁷ Σ. Χ. Αγουρίδη, Τα απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης, τόμ. 1, Αθήνα 1980², σσ. 533-534.

¹⁸ H. B. Kuhn, "The Angelology of the Non-Canonical Jewish Apocalypses", JBL 67, 1948, σ. 231. C. A. Keller, "Das Problem des Bösen in Apokalyptik und Gnostik", Gnosis and Gnosticism: Papers read at the Seventh International Conference on Patristic Studies (Oxford 1975), Leiden 1977, σσ. 82-83.

¹⁹ Α' Ενώχ 7,4-6.

²⁰ P. Sacchi, "Cosmic Order and Otherworldly Perspectives in the Post-Exilic Period: The Problem of Evil and the Origin of Apocalyptic", Jewish Apocalyptic and its History, μτφρ. W. J. Short, JSP.S 20, Sheffield 1996, σ. 83.

²¹ Ο αριθμός των γιγάντων την ημέρα του κατακλυσμού ανέρχεται σε τετρακόσιες εννέα χιλιάδες. Βλ. Γ' Βαρ. 4,10.

²² Α' Ενώχ 15,8-16,1.

²³ Α' Ενώχ κεφ. 86.

ταύρους. Επιβαίνουν σε αγελάδες και από αυτήν την ένωση γεννιούνται ελέφαντες, καμήλες και γαϊδούρια, που συμβολίζουν τις τρεις γενιές των γιγάντων. Αυτοί αρχίζουν να δαγκώνουν, να καταβροχθίζουν και να κεντρίζουν με τα κέρατά τους. Επτά λευκοί άνθρωποι, που είναι οι αρχάγγελοι, παρεμβαίνουν. Ρίχνουν τα αστέρια στην άβυσσο και παραδίδουν τους απογόνους τους στο ξίφος. Και σε άλλα σημεία οι έκπτωτοι άγγελοι παρουσιάζονται ως αστέρια που θα «τυλιχτούν στη φωτιά», γιατί δεν ανέτειλαν την καθορισμένη ώρα²⁴.

Τα Ιωβηλαία αναφέρουν ότι ο Νώε προσεύχεται στο Θεό, επειδή κακά πνεύματα ταλαιπωρούν τους εγγονούς του²⁵. Ο Θεός ανταποκρίνεται και διατάζει να δεθούν όλα τα κακά πνεύματα. Ο αρχηγός των πνευμάτων, ο Μαστεμά, αντιδρά και πείθει το Θεό να περιορίσει τα εννέα δέκατα και να αφήσει το ένα δέκατο να περιπλανιέται στη γη. Έτσι, αυτά συνεχίζουν να παραπλανούν, να διαφθείρουν και να προκαλούν πόνο με τις ασθένειες. Δεν μπορούν όμως πια να βλάψουν τους εγγονούς του Νώε, επειδή ο Νώε γνωρίζει όλων των ειδών τα φάρμακα²⁶. Με τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το κακό δεν προέρχεται από το Θεό, αλλά υπάρχει στον κόσμο επειδή κακά πνεύματα είναι ελεύθερα με ανοχή του Θεού²⁷.

β. Επανάσταση στους ουρανούς

Μια άλλη παράδοση κάνει λόγο για επανάσταση στους ουρανούς πριν από την πτώση των αγγέλων²⁸. Στην εκτενέστερη αναθεώρηση του Σλαβονικού Ενώχ, ο Σατανιήλ, ένας από τους πρώτους αγγέλους, ζηλεύει τον Αδάμ, επειδή όλα στη γη είναι υποταγμένα σ' αυτόν. Εξαπατά την Εύα²⁹ και σχεδιάζει να φτιάξει έναν κόσμο, όπου ο ίδιος θα είναι κυρίαρχος³⁰. Όταν φεύγει από τον ουρανό μετονομάζεται σε Σατάν, διάβολο και «πονηρό πνεύμα των κατώτερων τόπων»³¹. Επειδή θέλησε να στήσει το θρόνο του ψηλότερα από τα σύννεφα του ουρανού και να γίνει ίσος με το Θεό, ο Θεός τον καταδικάζει να πετά αιώνια πάνω από την άβυσσο³² και τους

²⁴ Α' Ενώχ 18,13-16. 21,6.

²⁵ Ιωβηλ. 10,1-13.

²⁶ Βλ. σχ. M. Hengel, *Judaism and Hellenism*, London 1991, σσ. 240-241.

²⁷ D. S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, OTL, London 1964, σ. 251.

²⁸ J. J. Collins, "The Origin of Evil in Apocalyptic Literature and the Dead Sea Scrolls", *Congress Volume – Paris 1992*, VT.S 61, Leiden 1995, σ. 36.

²⁹ Β' Ενώχ 31,6.

³⁰ Β' Ενώχ 31,3.

³¹ Β' Ενώχ 31,4.

³² Β' Ενώχ 29,4-5.

υποστηρικτές του φυλακίζει στο δεύτερο ουρανό, όπου κλαίνε και περιμένουν την αιώνια κρίση³³.

Η ίδια ιδέα υπάρχει στο Βίο Αδάμ και Εύας. Ο αντίπαλος του Θεού ονομάζεται διάβολος³⁴ και πολέμιος³⁵. Κάποτε είχε περίοπτη θέση μεταξύ των αγγέλων. Όταν δημιουργείται ο Αδάμ, αρνείται να τον προσκυνήσει και δηλώνει πως αν ο Θεός οργιστεί, θα στήσει το θρόνο του πάνω από τα αστέρια του ουρανού και θα γίνει όμοιος με το Θεό. Ο Θεός εξορίζει αυτόν και τους συντρόφους του και τους ρίχνει στη γη³⁶. Η πτώση του ανθρώπου είναι η εκδίκηση του διαβόλου, επειδή εξαιτίας του Αδάμ έχασε τη δόξα του³⁷.

Ομοίως, στην Αποκάλυψη Σεδράχ ο φθόνος και η άρνηση του πρώτου μεταξύ των αγγέλων να προσκυνήσει τον Αδάμ γίνεται ο λόγος της επανάστασης και εκδίωξης του από τους ουραμούς. Έτσι δημιουργείται η μορφή του διαβόλου. Είναι «αθεώρητο πνεύμα» που αντιστρατεύεται το Θεό και σαν καπνός εισέρχεται στις καρδιές των ανθρώπων και τους διδάσκει κάθε αμαρτία³⁸.

Η Ελληνική Αποκάλυψη του Βαρούχ αναφέρει ότι ο Σαμαήλ, κορυφαίος αρχικά μεταξύ των αρχαγγέλων, φυτεύει το αμπέλι. Επειδή φθονεί τον Αδάμ, τον εξαπατά και τον βάζει να δοκιμάσει τον απαγορευμένο καρπό του αμπελιού. Τότε ο Θεός καταριέται τον Σαμαήλ και το φυτό του³⁹.

γ. Πονηρή καρδιά

Η τρίτη εξήγηση για την ύπαρξη του κακού στον κόσμο βασίζεται στη διήγηση της Γένεσης για την πτώση του ανθρώπου⁴⁰. Σύμφωνα με αυτήν την παράδοση, το κακό δεν εμφανίζεται στον κόσμο εξαιτίας των αγγέλων, αλλά εξαιτίας του ανθρώπου. Στην πραγματικότητα, οι άνθρωποι ευθύνονται ακόμα και για την

³³ Β' Ενώχ 7,1-2.

³⁴ Βίος Αδάμ και Εύας 12,1. 13,1. 17,1-2.

³⁵ Βίος Αδάμ και Εύας 17,1.

³⁶ Βίος Αδάμ και Εύας κεφ. 12-17.

³⁷ Στο Βίο Αδάμ και Εύας υπάρχει συνδυασμός της πτώσης του Σατανά, των αγγέλων και του Αδάμ. Βλ. M. Delcor, "Le myth de la chute des anges et de l'origine des géants comme explication du mal dans le monde dans l'apocalyptique juive; Histoire des traditions", RHR 190, 1976, σ. 48.

³⁸ Αποκ. Σεδράχ κεφ. 5.

³⁹ Γ' Βαρ. 4,8.

⁴⁰ Γεν. κεφ. 3. Με τη διήγηση αυτή σημειώνεται η απαρχή της αμαρτωλής πορείας του ανθρώπου. Βλ. σχ. Ν. Α. Ματσούκα, Το πρόβλημα του κακού. Δοκίμιο πατερικής θεολογίας, Φ.Θ.Β. 5, Θεσσαλονίκη 2002³, σ. 163.

πτώση των αγγέλων⁴¹. Στη Συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ λέγεται ότι ο άνθρωπος συνιστά απειλή για τον εαυτό του, αλλά και για τους αγγέλους. Πραγματοποιεί τη δική του πτώση κι έπειτα οδηγεί και τα ουράνια όντα στην παράβαση των αυστηρά καθορισμένων ορίων του ουρανού και της γης⁴².

Η Αποκάλυψη Έσδρα τονίζει ότι με τον Αδάμ συντελείται η αρχή του κακού. Ο Αδάμ φέρει την «πονηρή καρδιά» και την κληρονομεί και στους απογόνους του⁴³. Ο σπόρος του κακού σπάρθηκε στην καρδιά του από την αρχή⁴⁴. Το βιβλίο αυτό αποφεύγει να κατονομάσει το Θεό ως δημιουργό της πονηρής ροπής, και αντ' αυτού κάνει λόγο για την ελευθερία της βούλησης⁴⁵. Στον Αδάμ δόθηκε η ελευθερία να επιλέξει, κι εκείνος άφησε την ασθένεια να ριζωθεί μέσα του και εκτόπισε καθετί το αγαθό⁴⁶. Παρέβη την εντολή του Θεού και ηττήθηκε. Αν και η αμαρτία ήταν μόνο δική του, όλοι οι άνθρωποι συμμετέχουν στην πτώση του⁴⁷. Κληρονομούν την πονηρή καρδιά και αποξενώνονται από το Θεό⁴⁸. Ωστόσο, μπορούν να υπερνικήσουν τη ροπή προς το κακό και να αποβάλλουν την έμφυτη πονηρή σκέψη⁴⁹. Η αλλαγή της καρδιάς είναι δυνατό να συμβεί και αναμένεται να γίνει κατά τα έσχατα⁵⁰.

Η τελευταία άποψη προβάλλεται πιο έντονα στη Συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ⁵¹. Επισημαίνεται ότι με τον Αδάμ συντελέστηκε η πτώση του ανθρώπου, αλλά ο κάθε άνθρωπος είναι υπόλογος για τις δικές του αμαρτίες. Διότι, μπορεί ο Αδάμ να ήταν αυτός που αμάρτησε πρώτος και να έφερε το θάνατο σε όλους, αλλά ο καθένας ξεχωριστά έχει την ευχέρεια να επιλέξει την τιμωρία ή τη μελλοντική δόξα. Δεν είναι δυνατό ο Αδάμ να χρεωθεί για όλο το κακό που υπάρχει στον κόσμο.

2. Οι δυνάμεις του κακού

α. Οι χαοτικές δυνάμεις

⁴¹ J. J. Collins, "The Origin of Evil in Apocalyptic Literature and the Dead Sea Scrolls", Congress Volume – Paris 1992, VT.S 61, Leiden 1995, σ. 35.

⁴² Β' Βαρ. 56,10-15.

⁴³ Δ' Έσδ. 3,21.

⁴⁴ Δ' Έσδ. 4,30.

⁴⁵ Βλ. Μ. Ε. Stone, Fourth Ezra: A Commentary on the Book of Fourth Ezra, HCHCB, Minneapolis 1990, σσ. 63-67.

⁴⁶ Δ' Έσδ. 3,22.

⁴⁷ Δ' Έσδ. 7,118. Πρβλ. Γ' Βαρ. 4,16.

⁴⁸ Δ' Έσδ. 7,48.

⁴⁹ Δ' Έσδ. 7,92.

⁵⁰ Δ' Έσδ. 6,26.

⁵¹ Β' Βαρ. 54,15,19.

Η Παλαιά Διαθήκη σε αρκετά σημεία υπαινίσσεται τη μάχη του Γιαχβέ με τις χαοτικές δυνάμεις ή με το θαλάσσιο δράκοντα⁵². Κάποιες φορές αυτή η μάχη συνδέεται με τη δημιουργία⁵³, άλλες φορές με την έξοδο από την Αίγυπτο⁵⁴ και άλλοτε αναμένεται να διεξαχθεί στο μέλλον⁵⁵. Αυτές οι περιπτώσεις βασίζονται στις μυθολογικές αντιλήψεις της αρχαίας Μέσης Ανατολής για την αναμέτρηση μιας ηγετικής θεότητας (Μαρδούκ, Βάαλ) με την προσωποποίηση του ωκεανού (Τιαμάτ, Γιαμ), που αντιστοιχεί με το χάος.

Στο βιβλίο του Δανιήλ ο μύθος της μάχης της θεότητας με το χάος βρίσκεται στο υπόβαθρο του πρώτου οράματος του Δανιήλ⁵⁶. Δυνατοί άνεμοι συνταράζουν τη μεγάλη θάλασσα και ξεσηκώνουν τέσσερα θηρία. Αυτά απελευθερώνονται στη γη και διασαλεύουν την τάξη⁵⁷. Η παράσταση θυμίζει τις δυνάμεις του χάους, που βρίσκονται περιορισμένες κάτω από τη γη, αλλά υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος να ξυπνήσουν από το λήθαργό τους και να ξεσηκωθούν. Ο τρόμος που δημιουργούν οι θηριόμορφες χαοτικές δυνάμεις κάποια στιγμή κατασιγάζεται, γεγονός που σημαίνει ότι το χάος τελικά καθυποτάσσεται⁵⁸. Σε αυτήν την παράδοση, το χάος, που είναι δύναμη αντίθετη προς το Θεό και αντιπροσωπεύει το κακό, δεν αποτελεί δημιούργημα του Θεού, αλλά είναι αργέγονο⁵⁹.

Το μυθικό μοτίβο της μάχης με το χάος υπονοείται και σε άλλα βιβλία της ιουδαϊκής αποκαλυπτικής γραμματείας. Στη Διαθήκη Ασήρ λέγεται ότι όταν ο Θεός στο μέλλον έρθει στη γη για να σώσει τον Ισραήλ και όλα τα έθνη, θα συντρίψει το κεφάλι του θαλάσσιου δράκοντα⁶⁰. Η δήλωση αυτή βασίζεται στο Ψλ. 73,13 (Ο΄)⁶¹ και περιγράφει την καταστροφή του προαιώνιου εχθρού του Θεού⁶².

⁵² Ν. Α. Ματσούκα, Ο Σατανάς, Φ.Θ.Β. 38, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 92. Για τη σπουδαιότητα αυτού του μύθου στην ισραηλιτική παράδοση βλ. J. D. Levenson, *Creation and the Persistence of Evil. The Jewish Drama of Divine Omnipotence*, San Francisco 1988, σσ. 1-50.

⁵³ Βλ. Ιώβ 26,7,12-13.

⁵⁴ Βλ. Ησ. 51,9-10.

⁵⁵ Βλ. Ησ. 27,1.

⁵⁶ J. J. Collins, *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, Grand Rapids, Michigan / Cambridge 1997, σ. 100. J. Day, *God's conflict with the dragon and the sea: Echoes of a Canaanite myth in the Old Testament*, Cambridge / New York / New Rochelle / Melbourne / Sydney 1988, σσ. 152 και 177.

⁵⁷ Δν. 7,2-8.

⁵⁸ Δν. 7,11-12.

⁵⁹ J. J. Collins, "The Origin of Evil in Apocalyptic Literature and the Dead Sea Scrolls", *Congress Volume – Paris 1992*, VT.S 61, Leiden 1995, σ. 35.

⁶⁰ Διαθ. Ασήρ 7,3.

⁶¹ H. W. Hollander – M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary*, Leiden 1985, σ. 360.

⁶² Σ. Χ. Αγουρίδη, Τα απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης, τόμ. 1, Αθήνα 1980², σ. 527.

Σε άλλες περιπτώσεις αναφέρονται δύο μυθολογικά τέρατα μαζί⁶³. Τα θηρία Λεβιάθαν και Βεχεμώθ, γνωστά και στην Παλαιά Διαθήκη⁶⁴, επίσης ταυτίζονται με τις δυνάμεις του χάους. Στον Αιθιοπικό Ενώχ σημειώνεται ότι ο Θεός σε μία μέρα χώρισε αυτά τα δύο θηρία, και το θηλυκό θηρίο Λεβιάθαν άφησε να κατοικεί στην άβυσσο της θάλασσας, ενώ το αρσενικό θηρίο Βεχεμώθ έριξε στην έρημο Δενδαήμ, που βρίσκεται ανατολικά του κήπου της Εδέμ⁶⁵. Σύμφωνα με την Αποκάλυψη Έσδρα και τα δύο μυθολογικά τέρατα δημιουργήθηκαν την πέμπτη μέρα της δημιουργίας⁶⁶ και αρχικά ήταν θαλάσσια θηρία. Έπειτα χωρίστηκαν, και ο Λεβιάθαν παρέμεινε στη θάλασσα, ενώ ο Βεχεμώθ έγινε χερσαίο θηρίο⁶⁷. Η Συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ σχετίζει τα μυθολογικά τέρατα με τα έσχατα και την έλευση του Μεσσία. Όταν έρθει ο Μεσσίας, ο Βεχεμώθ θα εμφανιστεί από την έρημο και ο Λεβιάθαν θα ανέβει από τη θάλασσα, και τα δύο αυτά τέρατα θα γίνουν τροφή των δικαίων⁶⁸. Πρόκειται για την παράσταση του μεσσιανικού δείπνου⁶⁹, που σηματοδοτεί το τέλος της κυριαρχίας του κακού. Η Συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ αναφέρει, ακόμη, και άλλα όντα που συνδέονται με το κακό, τα Σεντίμ, δαίμονες που τριγυρνούν στα δάση, και τη θεά Λιλίθ, τέρας της νύχτας που κρύβεται στα ερείπια⁷⁰.

Ο Σλαβονικός Ενώχ παραδίδει διαφορετικά ονόματα για τα μυθολογικά τέρατα που χρησιμοποιούνται στη δημιουργία του κόσμου. Ο Θεός διατάζει τον Αντοήλ, το όνομα του οποίου ετυμολογικά σημαίνει «χέρι του Θεού», να κατεβεί στα κατώτερα μέρη για να δημιουργηθούν όλα όσα υπάρχουν. Αυτός πράττει όπως του ορίζεται, κομματιάζεται και από μέσα του βγαίνει ένας πολύ μεγάλος βράχος. Έτσι, γίνεται όλη η δημιουργία⁷¹. Έπειτα, από κάτω έρχεται ο Αρουχάς ή Αρχάς. Το όνομά του πιθανόν έχει σχέση με την αρχή⁷². Περιγράφεται δυνατός, βαρύς και μαύρος και γίνεται το στερεό θεμέλιο, που στηρίζει τη γη⁷³.

β. Δαιμονικές δυνάμεις και αρχηγοί του κακού

⁶³ D. S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, OTL, London 1964, σσ. 123-125.

⁶⁴ Ησ. 27,1.

⁶⁵ Α΄ Ενώχ 60,7-9.

⁶⁶ Δ΄ Έσδ. 6,47. Βλ. και Β΄ Βαρ. 29,4.

⁶⁷ Δ΄ Έσδ. 6,49-52.

⁶⁸ Β΄ Βαρ. 29,3-5. Πρβλ. Α΄ Ενώχ 60,24.

⁶⁹ Ησ. 25,6. Λκ. 13,28-29. 22,30 εξ. Απ. 19,9.

⁷⁰ Β΄ Βαρ. 10,8. Πρβλ. Δευτ. 32,17. Ψαλμ. 105,37. Ησ. 34,14.

⁷¹ Β΄ Ενώχ 25,1-3.

⁷² Πρβλ. Παροιμ. 8,22-26.

⁷³ Β΄ Ενώχ κεφ. 26.

Οι παραδόσεις για την προέλευση του κακού στον κόσμο εμφανίζουν μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη αγγελολογία και δαιμονολογία στα αποκαλυπτικά κείμενα. Η ανάπτυξη αυτή είχε τις επιδράσεις της από ξένα θρησκευτικά συστήματα και κυρίως από τον περσικό ζωροαστρισμό⁷⁴. Στον Αιθιοπικό Ενώχ υπάρχει κατάλογος με τα ονόματα των δεκαρχών των έκπτωτων αγγέλων⁷⁵. Οι έκπτωτοι άγγελοι συνευρέθησαν με τις γυναίκες στη γη και αποκάλυψαν στους ανθρώπους ακατάλληλη γι' αυτούς γνώση. Ο Αζαήλ ή Αζαζέλ δίδαξε στους ανθρώπους την κατασκευή όπλων και τον καλλωπισμό, ο Σεμιαζά δίδαξε τη μαγεία και ο Αρμαρώς τη λύση της, ο Ρακίήλ την αστρολογία, ο Χωχίήλ τους αστερισμούς, ο Σαθιήλ την αστρονομία και ο Σεριήλ την πορεία της σελήνης⁷⁶. Ο Σεμιαζά αναφέρεται πρώτος στον κατάλογο των δεκαρχών και εμφανίζεται ως ο αρχηγός των έκπτωτων αγγέλων στο σχέδιο της συνεύρεσης με τις γυναίκες στη γη. Όταν όμως παρατίθενται τα ονόματα των δεκαρχών και οι αποκαλύψεις τους στους ανθρώπους, αναφέρεται πρώτα ο Αζαήλ ή Αζαζέλ και μετά ο Σεμιαζά. Αυτό δείχνει ότι δεν υπάρχει συστηματοποίηση⁷⁷. Οι έκπτωτοι άγγελοι τιμωρούνται για την παράβαση που διέπραξαν⁷⁸. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ δένει τον Σεμιαζά και τους συντρόφους του και τους φυλακίζει για εβδομήντα γενιές στα φαράγγια της γης. Ο αρχάγγελος Ραφαήλ ρίχνει τον Αζαζέλ στην έρημο Δουδαήλ και τον σκεπάζει με τραχιές πέτρες για να μη βλέπει φως⁷⁹. Μετά την τελική κρίση οι έκπτωτοι άγγελοι θα οδηγηθούν στη γέεννα⁸⁰. Στην εκτενέστερη αναθεώρηση του Σλαβονικού Ενώχ ο Σατανιήλ παρουσιάζεται ως αρχηγός των έκπτωτων αγγέλων⁸¹ και ως εκείνος που τους πείθει να αποστατήσουν και να αδιαφορήσουν για τις εντολές του Θεού⁸². Όσοι ανταποκρίνονται στις προτροπές του και αποπλανούν τις γυναίκες, φυλακίζονται στη γη⁸³, ενώ όσοι δεν προλαβαίνουν να δράσουν φυλακίζονται στο δεύτερο ουρανό⁸⁴.

⁷⁴ D. S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, OTL, London 1964, σ. 258.

⁷⁵ Α' Ενώχ 6,7. Διαφορετικά ονόματα δίνουν ο Σύγκελλος και το αιθιοπικό κείμενο.

⁷⁶ Α' Ενώχ 8,1-3.

⁷⁷ G. W. E. Nickelsburg, *1 Enoch. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1-36; 81-108*, HCHCB, Minneapolis 2001, σ. 172.

⁷⁸ Βλ. M. Hengel, *Judaism and Hellenism*, London 1991, σ. 190.

⁷⁹ Για την αντιστοιχία της εικόνας αυτής με το τελετουργικό της ημέρας του εξιλασμού, κατά το οποίο ένας τράγος στέλνεται στο δαίμονα Αζαζέλ στην έρημο βλ. H. Tawil, "Azazel The Prince of the Steepe: A Comparative Study", *ZAW* 92, 1980, σσ. 52-56.

⁸⁰ Α' Ενώχ 10,4-14.

⁸¹ Βλ. M. Takahashi, "An Oriental's Approach to the Problem of Angelology", *ZAW* 78, 1966, σ. 348.

⁸² Β' Ενώχ 18,3.

⁸³ Β' Ενώχ 18,4,7.

⁸⁴ Β' Ενώχ 7,3. 18,4.

Στις Παραβολές του Ενώχ γίνεται λόγος για πέντε Σατάν, που βρίσκονται κάτω από την κυριαρχία του Σατανά⁸⁵. Αναφέρονται συγκεκριμένα τα ονόματά τους και η δράση τους. Ο Γιεκών και ο Ασβιήλ παρέσυραν τους υιούς του Θεού να έρθουν στη γη και να συνευρεθούν με τις κόρες των ανθρώπων. Ο Γαδριήλ παραπλάνησε την Εύα και υπέδειξε τα όπλα. Ο Πενεμουέ δίδαξε στην ανθρωπότητα το πικρό και το γλυκό και πώς να γράφει κανείς με μελάνι και χαρτί. Ο Κασδέια έδειξε τις αμβλώσεις και τα χτυπήματα των πονηρών πνευμάτων⁸⁶. Οι Σατάν διακρίνονται από τους έκπτωτους αγγέλους, γιατί έχουν τη δυνατότητα να παρουσιάζονται μπροστά στο Θεό⁸⁷. Ο ρόλος τους είναι να κατηγορούν τους ανθρώπους στο Θεό⁸⁸, να τους εξαπατούν⁸⁹ και να δρουν ως άγγελοι τιμωρίας⁹⁰. Ρίχνουν τους βασιλείς και τους ισχυρούς σε «βαθιά κοιλάδα με φλέγον πυρ» και κατασκευάζουν σιδερένιες αλυσίδες αμέτρητου βάρους για να ρίξουν τη στρατιά του Αζαζέλ στην «άβυσσο της πλήρους καταδίκης»⁹¹.

Ο αρχηγός του κακού αναφέρεται με διάφορα ονόματα. Ονομάζεται Σατανιήλ, Σατανάς ή Σαμαήλ και βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας των δαιμόνων. Κάποιες φορές παρουσιάζεται μόνος του και άλλες φορές υπάρχουν δίπλα του και άλλοι αρχηγοί, όπως είναι ο Σεμιαζά και ο Αζαζέλ⁹². Ο Σατανιήλ ζήλεψε τον Αδάμ, αρνήθηκε να τον προσκυνήσει και προσπάθησε να τον εξαπατήσει. Έτσι, απέκτησε τους χαρακτηρισμούς διάβολος, εχθρός και πολέμιος. Κάποτε είχε περίβλεπτη θέση μεταξύ των αγγέλων, μέχρι τη στιγμή που θέλησε να εξισωθεί με το Θεό. Εκδιώχθηκε από τους ουρανοί και συγκέντρωσε γύρω του τη στρατιά των δαιμόνων. Είναι «αθεώρητο πνεύμα», που εισέρχεται στις καρδιές των ανθρώπων και τους κάνει να αμαρτήσουν.

Στα Ιωβηλαία ο Μαστεμά ηγείται των κακών πνευμάτων⁹³. Επιδιώκει να απομακρύνει τους ανθρώπους από το Θεό⁹⁴. Στέλνει τα πνεύματά του να διαπράξουν κάθε είδους κακό και αμαρτία⁹⁵. Αυτά βάζουν τους ανθρώπους να πολεμούν και τους

⁸⁵ Α' Ενώχ 53,3. 54,6.

⁸⁶ Α' Ενώχ 69,4-12.

⁸⁷ H. Haag, Teufelsglaube, Tübingen 1974, σ. 226.

⁸⁸ Α' Ενώχ 40,7. Πρβλ. Ιώβ κεφ. 1 και 2. Ζαχ. κεφ. 3. Αποκ. 12,10.

⁸⁹ Α' Ενώχ 69,6.

⁹⁰ Α' Ενώχ 53,3. 56,1. 62,11. 63,1.

⁹¹ Α' Ενώχ 54,1-2.

⁹² D. S. Russell, The Method and Message of Jewish Apocalyptic, OTL, London 1964, σ. 256.

⁹³ Ιωβηλ. 10,8.

⁹⁴ Ιωβηλ. 19,28.

⁹⁵ Περισσότερα για το ρόλο του Μαστεμά στο βιβλίο των Ιωβηλαίων βλ. H. Haag, ό.π., σσ. 231-232.

στρέφουν στην ειδωλολατρία. Τους ωθούν στην παράβαση, τους διαφθείρουν και τους καταστρέφουν⁹⁶.

Στις Διαθήκες των δώδεκα Πατριαρχών ο Βελίαρ είναι ο αρχηγός του κακού⁹⁷. Αποκαλείται «άρχων της πλάνης»⁹⁸ και ταυτίζεται με το διάβολο⁹⁹. Εάν η ψυχή τείνει στο πονηρό, κυριεύεται από τον Βελίαρ¹⁰⁰. Υπάρχουν κακά πνεύματα που βρίσκονται υπό τις διαταγές του. Αυτά επιτίθενται στους ανθρώπους και τους παρασύρουν. Στη Διαθήκη Ρουβήμ αναφέρονται συγκεκριμένα επτά πνεύματα της πλάνης¹⁰¹. Θα έρθει, όμως, ο καιρός της συντέλειας, κατά τον οποίο ο άνθρωπος θα ελευθερωθεί από την αιχμαλωσία του Βελίαρ¹⁰².

γ. Ο όφις ως όργανο του κακού

Με την επεξεργασία της βιβλικής διήγησης για την πτώση του ανθρώπου ήταν φυσικό να δοθεί σημασία και στο ρόλο του φιδιού και να συνδεθεί με τη δύναμη του κακού¹⁰³. Στα Ιωβηλαία και τη Συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ δεν υπάρχει καμία σχέση του φιδιού με το διάβολο¹⁰⁴. Στην Αποκάλυψη Μωυσέως, όμως, και την Ελληνική Αποκάλυψη του Βαρούχ το φίδι χαρακτηρίζεται σκεύος ή ένδυμα του Σατανά. Στην Αποκάλυψη Μωυσέως¹⁰⁵ ο διάβολος μιλά στον όφι και τον πείθει να γίνει το όργανο για την εξαπάτηση της Εύας. Χρησιμοποιεί δύο επιχειρήματα, που συνιστούν ψεύδη εκείνη τη δεδομένη στιγμή, για να πετύχει το σκοπό του¹⁰⁶. Λέει ότι ο όφις τρέφεται με τα ζιζάνια και όχι με τους καρπούς του παραδείσου, κι έπειτα συμπάσχει με τον όφι και λέει ότι εξαιτίας του Αδάμ και οι δυο τους εξορίστηκαν από τον παράδεισο. Ο όφις γίνεται σκεύος του διαβόλου και ο διάβολος μιλά στην Εύα με το στόμα του όφεως. Την παρακινεί να γευτεί τον απαγορευμένο καρπό και την

⁹⁶ Ιωβηλ. 11,2-5.

⁹⁷ Βλ. σχ. H. W. Hollander – M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary*, Leiden 1985, σσ. 49-50.

⁹⁸ Διαθ. Συμ. 2,7.

⁹⁹ Διαθ. Νεφθ. 8,4.

¹⁰⁰ Διαθ. Ασήρ 1,8.

¹⁰¹ Πρόκειται για το πνεύμα της πορνείας, το πνεύμα της απληστίας, το πνεύμα της διαμάχης, το πνεύμα της αρεσκείας και της μαγγανείας, το πνεύμα της υπερηφάνειας, το πνεύμα του ψεύδους και το πνεύμα της αδικίας. Βλ. Διαθ. Ρουβ. 3,2-6.

¹⁰² Διαθ. Ζαβ. 9,8.

¹⁰³ S. H. T. Page, *Powers of Evil: a Biblical Study of Satan and Demons*, Grand Rapids, Michigan 1995, σ. 15. Η ταύτιση διαβόλου και φιδιού γίνεται ήδη στη Σοφία Σολομώντος 2,23-24. Βλ. σχ. Ε. Γ. Δάφνη, Ψπν - όφης: Γενέσεως 3 και Ησαΐου 27,1 υπό το φως και των Α΄ Βασιλ. 22,19-23. Ιώβ 1,6-12. 2,1-7 και Ζαχ. 3,1-2, Αθήνα/Göttingen 1997, σσ. 90-91.

¹⁰⁴ Ιωβηλ. 3,17 εξ. Β΄ Βαρ. 48,42.

¹⁰⁵ Αποκ. Μωυσ. 16.

¹⁰⁶ M. E. Stone, "The Fall of Satan and Adam's Penance: Three Notes on the Books of Adam and Eve", *JTS* 44, 1993, σσ. 153-155.

δεσμεύει να δώσει και στον Αδάμ. Μετά από αυτά, οι πρωτόπλαστοι, που μέχρι τότε γνώριζαν μόνο το καλό, αποκτούν εμπειρία και του κακού¹⁰⁷. Στην Ελληνική Αποκάλυψη του Βαρούχ η αναφορά στον όφι ως ενδύματος του Σαμαήλ γίνεται στα πλαίσια της εξήγησης των φάσεων της σελήνης¹⁰⁸. Επειδή η σελήνη επιδοκίμασε την ενέργεια του Σαμαήλ¹⁰⁹ να χρησιμοποιήσει τον όφι ως ένδυμά του και να παραπλανήσει τον Αδάμ, ο Θεός κολόβωσε τις ημέρες της κι έκτοτε αυτή άλλοτε αυξάνει και άλλοτε λιγοστεύει. Τέλος, στο Βίο Αδάμ και Εύας οι δύο αυτές μορφές, του διαβόλου και του φιδιού, ταυτίζονται¹¹⁰. Ο διάβολος δηλώνει πως αυτός ήταν που με πονηριά εξαπάτησε την Εύα¹¹¹.

δ. Η μορφή του αντιχρίστου

Η ιουδαϊκή αποκαλυπτική γραμματεία προλέγει την έξαρση του κακού κατά τα έσχατα. Σε αυτά τα πλαίσια αναμένει την εμφάνιση μιας αντίθετης δύναμης σε μια τελική επίθεση εναντίον του Θεού. Η ιδέα αυτή υπάρχει στην Παλαιά Διαθήκη, στο βιβλίο του Ιεζεκιήλ¹¹², όπου ο Γωγ παρουσιάζεται ως αρχηγός των δυνάμεων εκείνων που εναντιώνονται στο Θεό και το λαό του¹¹³. Στην Καινή Διαθήκη η αντίληψη εξελίσσεται στη μορφή του αντιχρίστου.

Τα ιουδαϊκά αποκαλυπτικά κείμενα δε χρησιμοποιούν τον όρο «αντίχριστος», αλλά αντανακλούν τις παραδόσεις που οδήγησαν στη διαμόρφωση της έννοιας αυτής¹¹⁴. Η δύναμη που είναι αντίθετη προς το Θεό κάποιες φορές ταυτίζεται με κάποιο ιστορικό πρόσωπο. Το βιβλίο του Δανιήλ παρουσιάζει τον Αντίοχο Δ΄

¹⁰⁷ Πρβλ. Α΄ Ενώχ 69,8, όπου ένας από τους πέντε Σατάν δίδαξε στην ανθρωπότητα το γλυκό και το πικρό, που είναι ανάλογο προς τη γνώση του καλού και του κακού. Βλ. B. Reicke, "The Knowledge Hidden in the Tree of Paradise", JSS 1, 1956, σσ. 200-201. Για τη σημασία της γνώσης του καλού και του κακού βλ. H. J. Stoebe, "Gut und Böse in der Jahwistischen Quelle des Pentateuch", ZAW 65, 1953, σσ. 188-204. G. W. Buchanan, "The Old Testament Meaning of the Knowledge of Good and Evil", JBL 75, 1956, σσ. 114-120. R. Gordis, "The Knowledge of Good and Evil in the Old Testament and the Qumran Scrolls", JBL 76, 1957, σσ. 123-138. H. S. Stern, "The Knowledge of Good and Evil", VT 8, 1958, σσ. 405-418. W. Malcolm Clark, "A Legal Background to the Yahwist's Use of 'Good and Evil' in Genesis 2-3", JBL 88, 1969, σσ. 266-278.

¹⁰⁸ Γ΄ Βαρ. 9,7.

¹⁰⁹ Σ. Χ. Αγουρίδη, Τα απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης, τόμ. 2, Αθήνα 1979, σ. 372.

¹¹⁰ W. Foerster, "□φισ", TDNT 5, Grand Rapids, Michigan 1983, σ. 577. J. H. Charlesworth, The Good and Evil Serpent: How a Universal Symbol Became Christianized, New Haven / London 2010, σ. 211.

¹¹¹ Βίος Αδάμ και Εύας 16,3.

¹¹² V. Maag, "Der Antichrist als Symbol des Bösen", Das Böse: Studien aus dem C. G. Jung-Institut Zürich 13, Zürich / Stuttgart 1961, σσ. 79-80.

¹¹³ Ιεζ. κεφ. 38-39.

¹¹⁴ Δ. Καϊμάκη, Η Ιουδαϊκή Αποκαλυπτική Γραμματεία και η Θεολογία της, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 269-270.

Επιφανή, ως την προσωποποίηση του κακού¹¹⁵. Περιγράφεται ως ο βασιλιάς του βορρά που επιτίθεται με άμαξες, ιππικό και πλοία, καταλύει τα πάντα στο πέρασμά του και εισβάλλει στη δοξασμένη χώρα¹¹⁶. Συμβολίζεται με μικρό κέρασ που μιλά αλαζονικά¹¹⁷ και καταφέρεται ακόμα και εναντίον του Θεού¹¹⁸. Καταδιώκει τον άγιο λαό, αλλάζει τις γιορτές και τους νόμους και εξουσιάζει για τρεισήμισι χρόνια. Έπειτα, όμως, από αυτό το διάστημα θα δικαστεί από το ουράνιο δικαστήριο και η εξουσία του θα λήξει¹¹⁹. Θα καταστραφεί και δεν θα υπάρχει κανείς για να τον βοηθήσει¹²⁰.

Στην Ανάλυση Μωυσέως γίνεται λόγος για το «βασιλιά των βασιλέων» που ασκεί καταπιεστική εξουσία¹²¹. Από τον τρόπο που μεταχειρίζεται τους Ιουδαίους πρόκειται μάλλον για τον Αντίοχο Δ΄ ή τον Ηρώδη το Μέγα. Στους Ψαλμούς Σολομώντος ο αντίχριστος είναι ο Ρωμαίος στρατηγός Πομπήιος, που συμβολίζεται με δράκοντα, τον οποίο ο Θεός θα οδηγήσει από την υπερηφάνεια στην ατίμωση¹²². Η παράσταση αυτή είναι παρμένη από το βιβλίο του Ιερεμία¹²³, όπου ο Ναβουχοδονόσορ περιγράφεται με ανάλογο τρόπο¹²⁴.

Ο Πομπήιος ίσως εννοείται και στη Συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ και είναι ο τελευταίος ηγέτης των εθνών, που παραμένει ζωντανός, ενώ όλα τα έθνη παραδίδονται στο ξίφος και αφανίζονται. Αυτός θα οδηγηθεί δεμένος στο όρος Σιών, και εκεί ο Μεσσίας θα τον δικάσει για όλες τις ασέβειες και θα τον θανατώσει¹²⁵. Η Αποκάλυψη Έσδρα αναφέρει ότι στο τέλος των καιρών θα κυριαρχήσει εκείνος τον οποίο οι κάτοικοι της γης δεν προσδοκούν¹²⁶. Παρόλο που δε δίνονται πολλά στοιχεία φαίνεται ότι πρόκειται για μια τυραννική προσωπικότητα.

Σε άλλες περιπτώσεις ο αντίπαλος του Θεού κατά τα έσχατα δεν είναι άλλος από τον Βελίαρ, το πνεύμα του κακού και ο αρχηγός των δαιμόνων. Οι Διαθήκες των

¹¹⁵ C. A. Keller, "Das Problem des Bösen in Apokalyptik und Gnostik", Gnosis and Gnosticism: Papers read at the Seventh International Conference on Patristic Studies (Oxford 1975), Leiden 1977, σσ. 80-81.

¹¹⁶ Δν. 11,40-41.

¹¹⁷ Δν. 7,8.

¹¹⁸ Δν. 7,25. 11,36.

¹¹⁹ Δν. 7,25-26.

¹²⁰ Δν. 11,45.

¹²¹ Αναλ. Μωυσ. κεφ. 8.

¹²² Ψλ. Σολ. 2,25 εξ.

¹²³ Ιερ. 51,34.

¹²⁴ D. S. Russell, The Method and Message of Jewish Apocalyptic, OTL, London 1964, σ. 277.

¹²⁵ Β΄ Βαρ. 40,1-2.

¹²⁶ Δ΄ Έσδ. 5,6.

δώδεκα Πατριαρχών αναφέρουν συχνά τον Βελίαρ και τη δράση του για την εξαπάτηση των ανθρώπων¹²⁷. Στο τέλος των καιρών, πολλοί θα εγκαταλείψουν τις εντολές του Θεού και θα ακολουθήσουν τον Βελίαρ¹²⁸. Αλλά ο Μεσσίας θα κάνει πόλεμο και θα τους ελευθερώσει από την αιχμαλωσία της πλάνης¹²⁹. Τελικά, ο Βελίαρ θα ριχτεί στη φωτιά και θα αφανιστεί για πάντα¹³⁰. Σε άλλο σημείο στο ίδιο βιβλίο¹³¹ λέγεται ότι ο Σατανάς είναι ο άρχοντας της φυλής του Δαν. Στις έσχατες ημέρες η φυλή αυτή θα απομακρυνθεί από το Θεό και θα κηρύξει πόλεμο στη φυλή του Ιούδα. Ακόμα, θα συνωμοτήσει με όλα τα πνεύματα της πορνείας και της υπερηφάνειας για να κάνει τα μέλη της φυλής του Λευί να αμαρτήσουν. Στην Παλαιά Διαθήκη η φυλή του Δαν συνδέεται με την ειδωλολατρία¹³² και στην Αποκάλυψη του Ιωάννη το όνομα της φυλής παραλείπεται από εκείνους που πρόκειται να σφραγιστούν¹³³.

Και στους Σιβυλλικούς Χρησμούς ο αντίχριστος ταυτίζεται με τον Βελίαρ¹³⁴. Ο Βελίαρ παρουσιάζεται ως ένας ψευδοπροφήτης που θα έρθει από την πόλη των Σεβαστηνών, δηλαδή τη Σαμάρεια. Θα πραγματοποιήσει πολλά θαύματα και θα αναστήσει νεκρούς. Θα πάρει πολλούς με το μέρος του, αλλά τελικά το σχέδιό του θα αποτύχει. Θα καεί στη λάβα του ηφαιστείου μαζί με όσους τον εμπιστεύτηκαν¹³⁵. Λόγω της αναφοράς στους Σεβαστηνούς είναι πιθανό ότι ο αντίχριστος ή Βελίαρ εδώ ταυτίζεται με τον Σίμωνα το Μάγο ή υποδηλώνει την επιστροφή του Νέρωνα. Μετά την καταστροφή του Βελίαρ, η εξουσία θα περιέλθει στα χέρια μιας γυναίκας. Ο Θεός θα παρέμβει και θα βάλει τέρμα στα σχέδιά της για παγκόσμια κυριαρχία. Ολόκληρο το σύμπαν θα τυλιχτεί στη φωτιά και έπειτα θα ανοικοδομηθεί. Η γυναίκα που αναφέρεται είναι η Κλεοπάτρα ή η Ρώμη. Η ενότητα της Αποκάλυψης του Ιωάννη για τη μεγάλη πόρνη¹³⁶ ίσως προέρχεται από το ίδιο σύνολο παραδόσεων.

¹²⁷ H. W. Hollander – M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary*, Leiden 1985, σσ. 49-50.

¹²⁸ Διαθ. Ισαχ. 6,1.

¹²⁹ Διαθ. Δαν 5,10.

¹³⁰ Διαθ. Ιούδα 25,3.

¹³¹ Διαθ. Δαν 5,4-7.

¹³² Κρ. 18,30. Α' Βασ. 12,29.

¹³³ Απ. 7,5-8.

¹³⁴ V. Maag, "Der Antichrist als Symbol des Bösen", *Das Böse: Studien aus dem C. G. Jung-Institut Zürich* 13, Zürich / Stuttgart 1961, σσ. 68-69.

¹³⁵ Σιβ. Χρ. 3,63-74.

¹³⁶ Απ. κεφ. 17.

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι ο προβληματισμός γύρω από το ζήτημα του κακού έγινε ιδιαίτερα έντονος τη μεσοδιαθηκική περίοδο. Οι ταλαιπωρίες του λαού του Θεού, που δεν έπαυσαν από την αιχμαλωσία και εξής, και η στέρηση της πολιτικής ελευθερίας, με την ελληνική κυριαρχία να διαδέχεται την περσική, οδήγησαν σε μια διαφορετική θεώρηση για το κακό. Ο Θεός δεν μπορεί να είναι δημιουργός τόσο του καλού όσο και του κακού, και δεν μπορεί να είναι αυτός που κάνει το λαό του να υποφέρει. Σε αυτά τα πλαίσια, το νέο φιλολογικό είδος που αναπτύχθηκε, δηλαδή η αποκαλυπτική γραμματεία, εμφάνισε μια τάση για συγκεκριμενοποίηση. Το κακό δεν μπορεί να είναι μια αφηρημένη έννοια, αλλά προσλαμβάνει οντολογικές διαστάσεις. Προσωποποιείται και παρουσιάζεται με διάφορες μορφές: έκπτωτους αγγέλους, στρατιές δαιμόνων, χαοτικές δυνάμεις και αρχηγούς του κακού. Στη διαμόρφωση αυτών των αντιλήψεων η αποκαλυπτική γραμματεία επεξεργάστηκε βιβλικές διηγήσεις και δέχθηκε επιδράσεις της ξένης σκέψης, κυρίως της περσικής¹³⁷.

Οι αποκαλυπτικοί συγγραφείς προσπαθούν να εξηγήσουν την ύπαρξη του κακού και διατυπώνουν διάφορες θεωρίες. Κάποιες φορές αναζητούν την αιτία για την εμφάνιση του κακού στον ουρανό και θεωρούν υπεύθυνους τους αγγέλους, ενώ άλλες φορές αναζητούν την αρχή του κακού στη γη και στην πτώση του πρώτου ανθρώπου. Το κεφ. 6 της Γένεσης αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη της παράδοσης για την πτώση των αγγέλων¹³⁸. Στον Αιθιοπικό Ενώχ, τις Διαθήκες των δώδεκα Πατριαρχών και τα Ιωβηλαία η ένωση των αγγέλων με τις γυναίκες υπήρξε αμαρτία, γιατί οδήγησε στην παραβίαση των αυστηρά καθορισμένων ορίων του ουρανού και της γης. Αυτή η παρέκκλιση των ηθών ενισχύθηκε με την αποκάλυψη ακατάλληλων για τους ανθρώπους διδασκαλιών και τη βιαιότητα των γιγάντων, που έφεραν το κακό στη γη.

Σε μεταγενέστερα αποκαλυπτικά κείμενα, όπως είναι ο Σλαβονικός Ενώχ και ο Βίος Αδάμ και Εύας, ο μύθος της πτώσης των αγγέλων ενσωματώνει και άλλες εξηγήσεις για την εμφάνιση του κακού. Έτσι, γίνεται λόγος και για επανάσταση

¹³⁷ H. B. Kuhn, "The Angelology of the Non-Canonical Jewish Apocalypses", JBL 67, 1948, σ. 217. B. Tsakonas, "The Angelology according to the Later Jewish Literature", Θεολ 34, 1963, σσ. 141-142.

¹³⁸ Στη Γένεση η διήγηση του κεφ. 6 δεν εξηγεί την εμφάνιση του κακού στον κόσμο, αλλά την αποκορύφωση της διαφθοράς, που έφερε τον κατακλυσμό. Βλ. σχ. Μ. Κωνσταντίνου, Ρήμα Κυρίου Κραταίων, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 133.

στους ουρανοίς πριν από την πτώση των αγγέλων. Υποκινητής της ανταρσίας υπήρξε ένας άγγελος που κάποτε κατείχε την πρώτη θέση. Η αφορμή δόθηκε όταν ο Αδάμ απέκτησε εξουσία πάνω στη γη. Αυτή η παράδοση διαμόρφωσε τη μορφή του Σατανά, που εμφανίζεται ως αρχηγός των δαιμόνων και πρωτεργάτης κάθε κακίας.

Μια άλλη εξήγηση για το κακό εντοπίζεται στην Αποκάλυψη Έσδρα και τη Συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ. Αυτά τα έργα αντλούν από μια κοινή παράδοση που επεξεργάζεται την πτώση του ανθρώπου. Εδώ η ευθύνη για το κακό βαραινεί αναμφίβολα τον Αδάμ αλλά εξετάζεται και το μερίδιο ευθύνης των απογόνων του, αφού μπορούν να επιλέξουν μεταξύ της αιώνιας δόξας ή της αιώνιας καταδίκης. Η παράδοση αυτή αναζητά την εμφάνιση του κακού στις απαρχές της ιστορίας και εντοπίζει την πηγή του στην καρδιά του ανθρώπου.

Παράλληλα με την αναζήτηση μιας εξήγησης για την ύπαρξη του κακού, η αποκαλυπτική γραμματεία εκφράζει την άποψη ότι το κακό δεν δημιουργήθηκε, αλλά είναι προαιώνιο¹³⁹. Εκδηλώνεται με τις δυνάμεις του πρωταρχικού χάους, που ενώ από τον καιρό της δημιουργίας βρίσκονται σε περιορισμό, μπορούν ανά πάσα στιγμή να ξεσηκωθούν. Το βιβλίο του Δανιήλ δεν ασχολείται άμεσα με το πρόβλημα του κακού, αλλά χρησιμοποιεί αυτό το μυθικό μοτίβο για να εξηγήσει την έξαρση του κακού τη Μακκαβαϊκή περίοδο. Η παράσταση της θάλασσας και των θηρίων της που ξεσηκώνονται έχει τις ρίζες της στις μυθολογικές παραστάσεις της Ούγγαριτ. Τα άλλα αποκαλυπτικά έργα αναπτύσσουν περαιτέρω την εικόνα των δύο μυθολογικών τεράτων, Βεχεμώθ και Λεβιάθαν, που αντιπροσωπεύουν τις χαοτικές δυνάμεις.

Οι αποκαλυπτικοί συγγραφείς παρατηρούν ότι από τη στιγμή που το κακό διείσδυσε στον κόσμο η τάξη ανετράπη. Ο έλεγχος παραδόθηκε στις δυνάμεις του κακού και η πλάση κυριαρχείται από δαιμονικά πνεύματα που βρίσκονται υπό την ηγεσία του Σατανά, του Μαστεμά, του Βελιάρ, του διαβόλου. Αυτά διαφθείρουν και οδηγούν τους ανθρώπους στην αμαρτία. Στα αποκαλυπτικά έργα υπάρχει ιδιαίτερα αναπτυγμένη δαιμονολογία, με δαίμονες που έχουν συγκεκριμένα ονόματα και αρμοδιότητες, είναι οργανωμένοι σε στρατιές και ακολουθούν κάποια ιεραρχία. Στην ανάπτυξη της δαιμονολογίας είναι εμφανής η περσική επίδραση¹⁴⁰. Τα κείμενα τονίζουν ακόμα την ξεχωριστή σύνδεση του διαβόλου με το φίδι. Έπειτα από

¹³⁹ J. J. Collins, "The Origin of Evil in Apocalyptic Literature and the Dead Sea Scrolls", Congress Volume – Paris 1992, VT.S 61, Leiden 1995, σσ. 34-35.

¹⁴⁰ H. Rousseau, *Le Dieu du Mal, Mythes et Religions*, Paris 1963, σ. 52.

επεξεργασία της βιβλικής διήγησης για την πτώση του ανθρώπου καταλήγουν ότι το φίδι υπήρξε όργανο του Σατανά ή ότι ταυτίζεται με το διάβολο.

Το κακό πιστεύεται ότι θα ενισχυθεί τον καιρό της συντέλειας και οι δυνάμεις του κακού θα συσπειρωθούν γύρω από μία μορφή που φέρει τα χαρακτηριστικά του αντιχρίστου. Ο όρος αντίχριστος εμφανίζεται για πρώτη φορά σε χριστιανικά κείμενα, αλλά η ιδέα είναι παλαιότερη και είναι γνωστή στους συγγραφείς της ιουδαϊκής αποκαλυπτικής γραμματείας. Για ένα διάστημα δίνεται η εντύπωση ότι το κακό θα κυριαρχήσει και ότι συγκεντρώνεται για να επιφέρει το τελειωτικό χτύπημα στον κόσμο. Όμως, ο Θεός θα παρέμβει με το Μεσσία του και θα θέσει τέλος στη διαβολική πολιτεία.